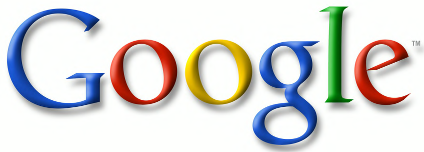
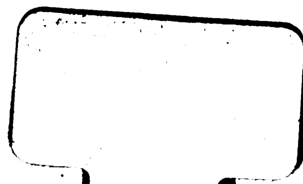

THE UNIVERSITY OF MICHIGAN
·LIBRARIES·
THE UNIVERSITY OF MICHIGAN
ARTES SCIENTIA VERITAS
1817

100.—

ЈЕДНО НАМЕСНИШТВО

1868–1872

ОД

ЈОВ. РИСТИЋА

БЕОГРАД
Штампарија Љуб. Ј. Бојовића
1894

Пре свега треба да објаснимо повод овим листовима и задатак, коме су они намењени.

При крају 1892 године изашла је једна брошура, која носи име: „*Два Намесништва.*" Писац јој је г. Милутин Гарашанин. Као што се види из сваке врсте њене, писац би хтео историјски да оцени ова два периода нашега најновијег државног живота. Ну, ако се и може, са гледишта историјског, говорити о првом Намесништву, јер га од нас дели време од 20 и више година, не може се то исто рећи и о другом Намесништву, које онда, кад је брошура изашла, није било прошлост, но садашњост. О садашњости може се говорити са сваког другог гледишта, али никако и са гледишта историјског.

С тога ћемо се ми, бацајући поглед на ову брошуру, зауставити на њој само онолико, колико она обухвата време и рад првога Намесништва, које је трајало од 20 јуна 1868 до 10 августа 1872.

О другом Намесништву нећемо говорити ни за то, што писац оснива своју оцену на самим претпоставкама, а нигде не износи доказа. Једна је претпоставка, да је сав јавни живот Србије упућен био на основу «тајних уговора закључених између краља Милана и Краљевског Намесништва"; а друга је претпоставка, да је рађено на основу „тајних уговора закључених између Краљевскога Намесништва и радикалне владе." Ну писац те уговоре не износи. Једини акат потписан

између краља Милана и Краљевског Намесништва предан је јавности 1891 у „Српским Новинама“ (број 12), а то није никакав „тајни“ уговор, по прост записник о предаји дужности.*)

Питали смо се ми, а морао се питати и сваки други читалац ове брошуре, какав је смер могао имати пред очима *писац њен.*

Чује се мишљење, да је писац имао и ту намеру, да покривено преузноси владавину, у којој је његов отац имао живога учешћа као председник министарства. Ну, ма да је Илија Гарашанин, својим талентом, својим искуством и својом оданошћу државној служби, био за 6 година користан сарадник кнеза Михаила, он је био *само сурадник*; и ако је рад његов био пун утицаја, он није био ни вођ, ни иницијатор. Правац је давао кнез Михаило, који се није ни мало устезао, да то отворено исповеда. Тој исповести он је дао најформалнијега израза у једноме писму, које је писао 6 јануара 1868 грофу Стакелбергу, царско-руском посланику у Бечу, говорећи:

„Зна се, да је пређашњих година, које су претходиле повратку мога покојнога оца у Србију, моја сирота отаџбина била разбојиште туђих утицаја, који су коначно спречили развитак земље, која беше без снаге и моралне и војне, а међу тим тај човек (Гарашанин), *за којим жале у Петрограду, беше скоро непрестано на челу тадашње владе....... Ја сам био тај, који сам без оклевања установио народну војску, која данас задаје страх у Цариграду, а испуњава надањем српски народ и остале Словене, који га окружавају. Да то учиним, ја сам тражио савета једино у мојим патриотским осећајима, а ово осећање нисам ја позајмио ни у кога од мојих министара (нити је Гарашанин био*

*) Пала је већ не једна од многих претпоставака пишчевих. Он је, у своме листу „Виделу“, годинама доказивао, да је оставка краља Милана решена у Абацији на састанку његовом са Ристићем. Ну овај, са свим случајни састанак био је у августу 1888, а краљ Милан изјавио је у писму, које је публиковано у Париском листу Temps — у 4|16 марта 1893 да је Ристића посветио у своје намере о оставци тек у Октобру 1888 године. Међу тим и тај датум није тачан. Ристић је о намери краљевој дознао први пут 4 декембра 1888,

у државној служби, кад је народна војска установљена). Ја сам њима показао пут, којим је требало ићи. Спољашњи штетни утицаји савршено су престали у земљи; њена морална снага добила је полета и сајузила се са развитком снаге војне.“ *)

Па шта је дакле хтео писац да постигне овом брошуром, кад нам он у њој ништа друго не износи но оно, што смо већ имали прилику да читамо скоро сваки дан у његовом органу „*Виделу*“? Што је хтело да постигне „Видело,“ то сад тражи да постигне и брошура, која је из „Видела“ покупила и исцрпла све тенденције, све нападе, сва изопачавања и свеколико фалсификовање историје, *а у очевидној намери, да се оправда и опере седмогодишња владавина писца брошуре, Милутина Гарашанина.*

«Нијесмо се ни надали непристрасном мишљењу од вођа једне странке, који је у партијскијем борбама много учествовао. Има заиста пристрасности“ — вели о овој брошури задарски лист „*Српски Глас*“, који се држи ван српских партија (бр. 2 од 1893.). Да, има пристрасности; сва је брошура овејана пристрасност. Ту пристрасност не отклањају ни они општи погледи, које писац баца на Намесништво као на установу. Он није ваља да ни имао претенсију, да пише расправу о државном праву, кад је писао једну тентенциозну брошуру. Установа Намесништва налази се предвиђена у свима уставима монархијских држава. Ни наука, ни искуство не сматрају ту установу као благодет, но као нужду, која има задатак, да одржи непрекинут конац престоног наследства. Психологија Намесништва не може бити у Србији другојачија, него што је у другим државама. Ако је овај део брошуре, који говори о Намесништву, имао бити неки specimen eruditionis, онда је он промашио свој задатак. Он не садржи ништа друго, но голе фразе и опште познате поставке. Читаоцу је тешко

*) Илија Гарашанин остаје свакојако угледна личност у новијој историји Србије.

проћи кроз ону мећаву речи, које се тако провлаче и понављају, да им се не може краја догледати. То што се може рећи о уводу, вреди и о целој брошури. Понављању нема краја, речима и фразама нема међе и разбора.

Скоро сва питања, која auктор покреће у овој брошури, била су више но један пут расправљана јавно, у штампи нашој, у току последње четвртине века. О њима су се слушале критике из истих кругова, којима писац припада, тако, да онај, који је пратио догађаје за прошлих двадесет и пет година, или читао оцену догађаја за то време, не може у брошури Милутина Гарашанина наћи ништа, што се већ не би било читало у њиховим органима. Та метода понављања могла би се правдати једино тиме, ако би писац хтео узимати у оцену одговоре и реплике, које су се слушале у расправљању поставака и напомена, које он понавља; ну он и то не чини, по свој прилици за то, што круг његова знања почиње тек од онда, кад је он лично стао на јавну позорницу. Њега се прошлост тиче само у колико служи његовој тенденцији, а основа прошлости њему није ни потребна. Његова је максима: што човек мање зна, то је сигурнији у своме послу. Максима је погрешна, јер ако писац зна мање, лако се може наћи други, који ће знати више, па онда тим горе за њега и за задатак, који је он себи поставио.

Отуда долази, што ми, у место објективне и зналачке критике једног периода српске историје од двадесет и пет година, видимо у овој брошури површност и уображено разметање; у место историјске љубави ка истини, видимо распаљену страст мрзости, којој писац жртвује и саму своју отаџбину, описујући је најцрњим бојама, убијајући јој углед и улевајући Србину читаоцу осећање очајања. У место хладног суђења и дубљег истраживања узрока, из којих су потекли догађаји и појаве, ми видимо журналистичку обест и површност; видимо оптужни акат скоро противу свију трудбеника за 25

година јавнога живота Србије. И кад међу њима не видимо највећега грешника, ми онда нисмо ни мало у двоумици о крајњем смеру, који је писац ове брошуре имао пред очима. Окривљујући све друге, очевидно је, да је он тежио на то, да затрпа своје рођене недаће, своје неуспехе и свуколику несрећу, којом је за време своје седмогодишње владавине покрио Србију и њен државни углед.

Што рекосмо, ево идемо да докажемо актима и фактима.

у Београду 1 маја 1893 *)

---

*) Као што се види, ови су листови били готови још у мају 1893, али их до сада нисам могао предати у штампу за то, што сам целога лета био на путу изван земље, а кад сам се вратио, ја сам подуже боловао. Појава ових листова нема дакле никакве везе са дневним догађајима наше земље.

I

Народни задатак Србије улази у ред главних предмета, којима се бави брошура.

Аукгор тврди, да се Србија 1868 налазила у очи рата, који је кнез Михаило намеравао да поведе за остварење српске народне мисли. Све је било спремно, што се спремити имало за тај задатак. И кад су још пре те године кнезу Михаилу понуђени градови српски, његова се влада размишљала, да ли да их прими, а да не поремети општи план о великој мисли народној. Међу тим, кад је њега снашла смрт од убилачке руке, Намесништво је убило његову мисао, скренувши пажњу народу на унутрашње реформе.

Колико је у овим речима поставака, толико је у њима заблуда; толико је незнања у опште, и непознавања свију ових поставака на по се.

И ми спадамо међу оне, који високо поштују правац спољашње политике неумрлога Кнеза; али ће сваки своје поштовање најбоље одати његовој успомени, ако се буде трудио, да верно и тачно износи његова дела и његове намере, кад већ о њима хоће да говори. Не, 1868 није Србија стајала на прагу рата. Могле су бити неке појаве, које су неуке и необавештене људе могле наводити на такве закључке. Али су обавештени знали, да је акција Србије тада била одложена на неодређено време. Ми нећемо овде износити стање међународних одношаја у Европи, које се развило после рата

између Немачке и Аустрије 1866 год. Сваки посматралац тадашњих догађаја могао је брзо увидети, да су догађаји од те године морали имати јакога утицаја на равнотежу Европску. Оснажење Немачке и суревњиви погледи Француске на њу дали су нов правац политици Наполеона III, који се одмах у идућој години састаје у Салцбургу са царем аустријским. Кнез Михаило, враћајући се са светске изложбе из Париза, зауставља се на своме имању у Иванци, и ту прима посету грофа Андрашија, тадашњега председника угарскога министарства. Говорило се одмах, да је на томе састанку било речи и о неком споразуму, по коме Аустро-Угарска не би имала никаква приговора, ако би кнез Михаило, ма којим начином, задобио Босну и Херцеговину за себе, ну са искључењем онога дела ових покрајина, који се простире до Врбаса. Тај део тражила је за себе Аустро-Угарска, да задовољи Хрватску. Ми не можемо на себе примити одговорност за претпоставку, да је састанак у Иванци имао утицаја и на правац кнеза Михаила; али знамо поуздано, да је гроф Андрашије уверавао кнеза Михаила, како је Наполеон III у Салцбургу нудио Аустрији Босну и Херцеговину, али да му је понуда одбијена. Угарски министар-председник одговорио је францускоме цару, да је аустро-угарски брод тако претоварен, да би само још један товар довољан био, па да брод потоне. Знамо такођер поуздано, да су на састанку у Салцбургу утврђени, између Француске и Аустрије, неки заједнички погледи на источну политику, који, разуме се, нису могли ићи у прилог покрету источних народа. На крају 1867 ми већ видимо, где представници Аустријски и Француски заједнички подижу протест у Београду противу оружања Србије. После приличног броја година, Наполеонова влада, дотле наклона хришћанским народностима на Истоку, сад почиње окретати фронат противу њих. Кад је кн. Михаило, у једном писму, додирнуо овај корак, гроф Стакелберг одговори му да «*озби-*

љност ствари лежи у сагласности између Парива и Беча», *и* позива га, да размисли, да ли та сагласност не говори за «**одлагање акције.**"

Тај исти позив упућује гроф Стакелберг кнезу Михаилу и поводом војних фриправа Србије. Да се увери о стању и вредности своје војне спреме. Кнез је тражио 1867 од Русије, да му пошље неколико стручних људи, који би оценили војне материјале и личну спрему српске војске. Суд ових стручника није био са свим повољан. Они су нашли, да се војне спреме врше «*по некој системи, која је више полагала на привидност, но на суштину ствари.*" Умножаван је број топова, који би могли произвести неко дејство у арсеналу, али би за рат остали бескорисни, јер нису имали довољно ни муниције, ни коња, ни обучених људи. Руска је влада изјавила, да јој стање наше спреме улева зебњу за успех наших војних мера; она је саветовала српској влади, да усвоји, у својој војној организацији, *размере уже, али компактније и технички потпуније.* „Не мислите, Господару, писао је 18 дек. 1867 гроф Стакелберг кнезу Михаилу, не мислите, да се тако држи само у Петрограду, јер је такве исте зебње изразио једноме моме пријатељу, у месецу августу, и пуковник Монден, човек, који зна ваш језик, познаје вашу земљу, па је био ожалошћен извештајима које је добијао. Очевидно је, да има неки органски недостатак у вашој административној машини, на који треба метути прст.»

Ове војне приправе у Србији далеко су биле од стања, које представља писац брошуре «два Намесништва», тврдећи, «*да је 1868 за рат било спремно све, што се спремити имало.*" Далеко од тога, стање војне спреме у Србији улевало је толике зебње руској влади, да гроф Стакелберг и *тим поводом* саветује кнезу Михаилу, *да одложи акцију и да сачека прилику каквога европског заплета.* (18 дек. 1867.)

Под јесен те исте године ми видимо, да се у Србији мења министар-председник, и да у тој промени узима иницијативу сам кнез Михаило; видимо, да је Русија том променом незадовољна, и да кнез Михаило објашњава промену писмом управљеним грофу Стакелбергу, које смо напред додирнули.

Ми не ћемо изводити позитивне закључке из свију ових појава у погледу на политички правац кнеза Михаила; али не можемо а да не изнесемо не малу вероватност, да ови догађаји нису могли принети, да се на Балкану ускори акциона политика кнеза Михаила.

Ми ћемо се ограничити на позитивне чињенице, које су тада владале на балканском земљишту, уверени, да ћемо тим путем рачунати са поузданим цифрама, а да се не губимо у констелацијама опште европске политике.

Ми смо уверени, да се кнез Михаило не би био ни зауставио у 1867 год. на градовима, да је било услова за акцију на Балканском полуострву. Није њему градове нико ни „нудио," него их је он сам захтевао, по што се уверио, да хришћански народи на Балканском полуострву нису били спремни за акцију. У Бугарској није било никакве организоване снаге, није било никаквог уређеног центра, који би могао примити на себе одговорност, коју треба да носи један савезник. Сав је бугарски народ био грађа, која би у рукама турских господара својих могла пре да послужи противу оне идеје, за коју би Србија развила заставу. Грчка, после Црне Горе, најозбиљнији савезник Србије, налазила се у стању, које јој није допуштало никакву акцију. Сва њена снага била је апсорбована устанком критским, а у краљевини је још владало расуло, које беше заостало иза преврата извршеног 1862. Не можемо а да се не чудимо, што писац брошуре, негдашњи министар, који је управљао и спољашњим одношајима Србије, не познаје ништа, што је, бар последњих година, изнесено на јавност о догађајима, које он претреса, па их оцењује и пресуђује. Шта су рекли атински

прваци и државници српском изасланику под јесен 1866 о неспособности Грчке да уђе у акцију; како је Кумундурос упућивао Србију, да ступи у споразум са хетеријама грчким, по што влада грчка нема средстава за акцију; како се услед тога одговора кнез Михаило одлучио, да иште српске градове од отоманске порте — све је то забележено и предато јавности.*)

Увидевши, да је Србија усамљена на Балканском полуострву за акцију, јер немађаше способних савезника, изузимајући Црну Гору, кнез Михаило решио се, да ослободи Србију од посада турских, уверен, да тим кораком не само не ће ослабити свој план за будућност, него да ће га, на против, оснажити из лако појмљивих разлога. Кнез Михаило, сâм лично, није се ни мало устезао, да тај корак учини. Шта више, имамо разлога веровати, да је пре него што је формално положено питање о градовима, и његова околина вољна била приступити решењу питања о српским тврђавама, задовољивши се и *мањом* мером уступака од стране портине, па тек, у тренутку пресудног саветовања, показало се неко колебање, и то не код кнеза Михаила и његове целе околине, него једино код председника тадашње владе. У књизи «*Спољашњи одношаји Србије новијега времена*“ налазе се за то формални и непобитни докази. Ту се налази у целини писмо председника министарства Илије Гарашанина, у коме он (15 февр. 1866) извештава Заступника српског у Цариграду, да је влада намерна својски да поради на томе, „не би ли се могли створити изгледи за порушење *бар остала три града, осим београдскога*, па ако се нађе за то могућности, лако може бити, да би се Господар склонио поћи у Цариград.“

Ово је саопштење изазвало представку, коју је српски Заступник учинио (2 марта 1866) своме министру, да га одврати

*) Спољашњи одношаји Србије новијега времена. Написао Јов. Ристић, две књиге. Београд 1887.

од намере, да износи минимум српских захтева. Ту, поред осталога, стоји: «Решивши питање о мањим градовима, а оставивши Београд, ми бисмо свели захтевања на мањак, ослабили бисмо своје тежње и изгубили мах, да се за главно питање обратимо. Пре две године ми бејасмо сагласни, да бисмо ослабили своје претенсије на град, ако бисмо захтевали, да се поруши онај део његов, што се зове „полумесец“; тај би исти последак имало и захтевање, да се поруше мањи градови, а жртва би за нас била неизмерна!

„Ја, заиста, сматрам долазак кнежев у Цариград као жртву, јер шта би он мање и значио, кад ми, нарочито после догађаја од 1862, долазећи у Цариград, подижемо, или боље рећи, одржавамо цену опалом мусломанству; кад подижемо његов кредит, који је већ толико пао, да је са зајмовина дошао до краја! Тешко ми је и помислити, да бисмо ми могли учинити тако огроман корак по што по то, и да се на развалине шабачке, смедеревске и фетисламске може свести мисија кнеза Михаила! Може бити да се ја варам, али и кад се варам, надам се, да ми се не ће замерити, што мислим, да би пут за ову цену био за Његову Светлост понижење, а за Србију оставка на свој програм.“

У току априла буде извештен српски Заступник у Цариграду, да кнез Михаило шаље Јована Мариновића, пред седника државног савета, у Париз и Лондон, да тамо објасни нашу потребу и опипа расположење ових кабинета. Он је у Лондону предао меморандум, у коме је говорио о *свима* гра довима, *па и о Београду*. Али, докле је он још у Лондону био, Порта је примила од свога посланика извештај, да је Мариновић учинио на енглески кабинет утисак, да би се Србија „и мањим градовима задовољила.“

Обећања, која меморандум даје Порти, као уздарје за градове, нису ни мало утешна за народни понос српски. И данас морамо, са болом у души, да се чудимо, како се могло

и обећавати, да ће се број српске народне војске ограничити, да ће Кнез Михаило доћи у Цариград да Султану учини подворење, и да ће се Србија обвезати, *да не ће тежити својој независности*; но да ће, на против, моћи примити на себе обавезу, да ће, у напредак, *кнезови српски бити дужни да иду у Цариград, да подносе своје подворење султану*, што по својим повластицама не морају чинити. И тај документ предан је такођер јавности, и њега игнорује Милутин Гарашанин.!

Ето, са колико познавања свога предмета пише аuктор о великим и значајним питањима, која претреса и оцењује!

Далеко од тога, да се устеже примити „понуђени" му Београд, кнез Михаило под јесен 1866, чини формални корак, да Београд категорички од Порте захтева. И то његово писмо налази се такођер предано јавности и у Српским званичним новинама 1867.

Ништа се нису биле измениле прилике на Балканском полуострву 1868, кад је зликовачка рука угасила живот том великом Кнезу српском.

Једина принова или измена била би у томе, што је та година затекла савезни уговор закључен између Србије и Грчке, о коме су се преговори почели водити још 1861, па се, због питања о Македонији, није могло доћи до каква споразума све до августа 1867. И то је једини уговор, који је закључен *после* добитка градова, а уговори закључени са Црном Гором и Румунијом потписани су *пре* овога догађаја, а не после, као што тврди писац брошуре.

И кад се узме у обзир, да се у Грчкој није стање било ни мало поправило, и да је њена снага још и 1868 била у критском устанку ангажована, онда је јасно, да је Грчка за то и закључила уговор са Србијом, што је била изненађена успехом Србије у градском питању; хтела је да јој веже руке за даље покушаје, а не да олакша могућност заједничке акције, или, у најмању руку, хтела је, да заједничку акцију

одложи до времена, које би њој годило. Ко зна за ове мердавне податке, коме је позната ова ситуација на Балканском полуострву, може ли и за један тренутак поверовати, да би кнез Михаило увео Србију у рат противу отоманског царства, да га није постигла зла коб 1868? За цело велики aукторитет кнеза Михаила био је и велика гарантија за успех српске народне мисли, али је он био и мудар и патриотичан Кнез, који је тражио и других гарантија. Писани уговори нису могли дати Грчкој више снаге, него што је она у ствари имала, а могли су за Србију бити више опасни, но корисни, као варљиви мамац, који би је пре времена могао увући у опасан сукоб са отоманском царевином, која, ма како да је била клонула и опала, ипак је била јача и од Србије и од Грчке, па и од свију балканских државица заједно. Стоји да је Русија упућивала све балканске народе на Србију, као на природан центар; стоји, да је Русија, по жељи Србије, била узела под своју заштиту *начело немешања европских држава у послове хришћанских народа Балканског полуострва*; али стоји и то, да је кнез Горчаков, одазивајући се овој жељи Србије, свагда опомињао, да та гарантија за балканске народе није довољна према моћнијој отоманској царевини. Поврх свега тога, Кнез је још и то знао, да народи хришћански на Истоку не смеју, у случају покрета, рачунати и на *оружану* помоћ Русије. Кнез је био далеко извео Русију из њене резерве, али се било дошло до једне тачке, где је она положила непрелазну границу својој помоћи. Што је она *више пута* изјављивала, то је и гроф Стакелберг отворено формулисао у једноме писму на кнеза Михаила, рекавши: „*у случају прекида са Портом, Хришћани не треба да рачунају на нашу материјалну сурадњу*“.

Кад се узме у обзир, да је руски посланик ову поновљену изјаву учинио 18 дек. 1867, дакле у очи 1868 године; да су у војним приправама Србије у току 1867 г. откри-

вени основни недостаци; да је главни савезник српски, Грчка, и 1868 био неспособан за акцију; да се међународни положај у Европи 1867 изменио био толико на штету народнога покрета на Балкану, да је и сама Русија саветовала Кнезу да акцију одложи: онда имамо све разлоге, да неодступно верујемо, да 1868 *Србија није стајала у очи рата.* Рат је био силом самих прилика одложен на неизвесно време. Могло се још што шта чинити, што је на себи носило ратоборну фирму. То је могла захтевати и политичка потреба Србије, а и лична потреба српских министара. „*Ево нас, чим падне први сноп*" стао је говорити први министар кнеза Михаила одмах после бомбардања Београда (1862), оним трудбеницима о задатку народног ослобођења, који су му долазили из суседних области турских. Међу тим су „снопови падали" и први и последњи; године су се ређале, а до рата није дошло ни 1868. Кад се те године олетило и кад се гора развила, кнез Михаило, у место да зарати, пао је, оставивши за собом велике успехе, а пред собом велике изгледе, али су ови изгледи били још у далекој даљини.

После берлинскога конгреса министар спољашњих послова, кад је давао Народној скупштини објашњења о току спољашњих односаја Србије за време рата, бацио је поглед и на односаје њене са хришћанским народима на Балканском полуострву. Овај поглед објасниће још боље тему, коју смо овде додирнули.

„Вама је познато, рекао је он, објашњење, које сам ја 1875 године давао Народној скупштини о спољашним односајима Србије. Сетићете се, како сам излагао доста простране, да је за двадесет прошлих година, а нарочито од времена кнеза Михаила, политика Србије била управљена на то, да у савезу са источним државама: Грчком, Румунијом и Црном Гором, дође до ослобођења и уједињења дотичних народа. Овај је савез био символ вере за српску владу. Сва мини-

старства, што су од 1860 године на овамо долазила на владу, исповедала су ту веру политичку, и то је трајало до закључења нашега првог рата (1876).

«Ну нашим првим ратом ми смо се сви уверили, да основа, коју су себи били изабрали источни народи (јер и друге источне државе, које напоменух, дељаху нашу политичку веру) није била чврста. Искуство, добивено догађајима, показује, да се нисмо могли ослонити на то, да можемо тим путем доћи до своје цељи. При свем том, што смо имали савез са Грчком, Румунијом и Црном Гором, при свем том, кад је дошао суђени час, једино је Црна Гора остала уз нас постојана; на њу једину могли смо рачунати, као на поузданог савезника. С друге стране, народи, који нису имали своје владе, ни свога центра, као што су били Бугари, нису као целина, могли бити у довољној вези са нама. На тај само начин могло се догодити да Србија, са Црном Гором, остане усамљена у борби са Турском. Ми смо рачунали не само на савезнике, но и на већи одзив народа хришћанских у Турској, па с тога смо се и упустили у борбу.

„После тих догађаја, који су имали великог утицаја на судбу нашега народа, очевидно је било, да народи, сами по себи, нису могли да дођу до стварног савеза политичког, и ако су ти савези постојали на хартији. Кад је код једних било могућности за акцију, код других је било каквих домаћих препрека, или каквих спољашњих утицаја, који су уговорену заједницу осујећавали. Остала је дакле мисао, да се дочека савез са каквом већом силом.“ [1]

Сваколика дакле замисао, која је тежила да балкански народи дођу сами собом до свог ослобођења, показала се као леп али празан сан, који се више није смео снивати. „Онај

1) Говор Јована Ристића, министра спољашњих послова, држан 13. јула 1878 год. у тајној седници Народне Скупштине о Берлинском уговору. Београд, државна штампарија 1878.

савез међу народима полуострва, о коме је некад размишљао Гарашанин (Илија) у опште се није могао остварити" — вели Леополд Ранке.[2]) Та је истина потврђена историјом наших ратова од 1876—1878; али за нас нема никакве сумње, да би до тога искуства био дошао и сам кнез Михаило, да је покушао, да своју замисао оствари на основи тога савеза; јер би се и он морао равнати са истим тегобама и сметњама, које су владале и пре и после 1868, а исте препреке биле би и њему донеле исти ресултат. Ни он не би могао успети, да у Бугарској створи одговоран центар, који она није имала; а кад је тај центар створен, кад је Бугарска дошла до своје народне државе, до организоване снаге, на коју се Србија могла више ослонити, но на подјармљену рају, онда је Милутин Гарашанин лаким срцем заплео Србију са Бугарском у крвав и несрећан рат, и ове две сродне и суседне државе завадио и подстакао на раздор. Данашње стање њихових међусобних одношаја тешко се даје употребити за основу ма какве заједнице.

Тога центра, те организоване снаге у Бугарској није било за време кнеза Михаила. Њему не би могло поћи за руком ни Грчку да начини способном за акцију, кад она те способности није ни имала. Нема те творачке снаге, која би могла начинити остварљивом ону идеалну машту, у коју је веровао он, у коју су веровали сви српски државници све до 1876 год.

Може се само с признањем примити што се Намесништво кнеза Милана није повело за овом маштом у толико више што Намесништва и нису позвана, да решавају проблеме које могу да ставе у питање опстанак државни.

То не може да не увиди ни сам писац брошуре кад налази „да је са свим разумљива ствар," да Намесништво није могло продужити рад кнеза Михаила са оним аукторитетом,

2) стр. 505.

са којим га је он водио. А ако је несрећа Србије хтела, да настану прилике, у којима настаје потреба Намесништва, шта су онда за то криви Намесници? Није ли природније било, у место свакога окривљивања оних, који су после догађаја позвани били да земљом управљају, испитати узроке, који су до те напрасне промене довели, па на њих бацити одговорност за прекид, ако је каквога прекида било? „Сваки је. продужава писац, врло добро осећао, да ће напрасна смрт, која је згодила кнеза Михаила, непосредним одскоком, погодити српску државну мисао и да ће је тренутно зауставити у њеноме плахоме узлету.“ Па на што онда сав онај говор, сва она окривљивања, сва изопачавања, којима је писац напунио своју брошуру? Од првога дана своје појаве Намесништво је исписало на својој застави „*Твоја мисао погинути неће*!“ Колико је Намесништво остало верно овој девизи, показаћемо, у неколико даље, у току ове расправе, а још потпуније на другом месту, ако дâ Бог здравља. Нема никакве сумње, да је смрт кнеза Михаила била огроман губитак за Србију и Српство, али је *само* претпоставка, да би он, да је у животу остао, био и отпочео између 1868 и 1870 год. војну акцију на Балканском полуострву, и да би та акција морала бити и успешна. Писац је сам на себи искусио (1885) да сви ратови не морају бити и успешни. Ми помињемо време од 1868—1870 за то, што писац сам признаје, да је после 1870 наступио други размештај интереса, који није био повољан народним покретима. У место да нам говори *у претпоставкама*, писац би био савесније поступио, да нам је објаснио, за што Србија није употребила оне велике догађаје европске извршене 1866. Ну, он је и ту остао веран својој методи, по којој избегава дела и догађаје, па најрадије прибегава претпоставкама у очевидној намери да се њима лакше послужи у својим личним смеровима. Да њега не руководе засебне тенденције, он би се био зауставио

онде, где је признао, *«да је кошутњачка катастрофа нанела несрећан удар српској идеји.»* *(стр. 34.)*

Писац признаје, да је „Русија делу кнеза Михаила дала све симпатије и сву потпору, која је доиста у пуној мери била и искрена и стварна. Онда је она доиста желела, да се центар рада на Балкану утврди у Србији, и не могући сама да ради, све је источне народе упућивала на споразум са кнезом Михаилом. Требало би бити до безумља неблагодаран, па не признати, да је такво држање Русије веома допринело факту, да се међу балканским народима потпун споразум изведе и утврди."

Стоји изван сваке сумње, да је потпора, коју је Русија указивала Србији била искрена и стварна, и да се тој потпори има највише захвалити, што је Србија заузимала прво место на Балкану. Али све то доказује, у исто време, да се кнез Михаило наслањао на Русију, да је у ње тражио „симпатије и потпоре." И кад све то стоји, за што је онда криво прво Намесништво, што је српски брод привезало за Русију, *што је дакле, радило оно исто, што и кнез Михаило?* Ако је било мудро оно, што је радио овај српски владалац, онда за што да није тако исто „*мудро*", кад то исто на његовом месту, и неко други ради? И кад Намесништво иде стопама кнеза Михаила, кад и оно одржава оне исте везе спољашње, онда, у чему је оно пустило, да олабаве везе јединства, које су балканске народе једне уз друге држале?

Ко хоће да оцењује, ако не рачуна са позитивним чињеницама, он, да се најпристојније изразимо, није озбиљан човек. И заиста, више пута хтели смо бацити перо ударајући на овај хаос бесмислица пишчевих. И ако то ипак нисмо учинили, било је само за то, да не пусмимо, да се зла воља продаје под објективну оцену.

Ну, да видимо, како је писац брошуре „Два Намесништва" своје поставке даље доказао.

II.

Како је Намесништво схватило свој задатак, оно је то отворено изразило, кад је кнезу Милану приликом његова ступања у пунолетство 10. августа 1872 год. поднело извештај о стању, у коме му земљу предаје. Оно је рекло:

„Обично је задатак свакога Намесништва, по природи својој, више унутрашњег, него ли спољашњег замашаја. Намесништво Кнежевско у своме спољашњем раду себи је поставило тај задатак, да спрема и развија елементне потребне будућности народној, да у интересу домаће консолидације прибави признање наследности народне династије, да држави фактички присвоји унутрашњу потпуну слободу кретања, и у неповредности одржи права стечена међународним уговорима, а народу да што више материјалних користи на страни задобије." 1)

Верна овом програму влада Кнежевског Намесништва радила је у свима правцима државног живота озбиљно и неуморно. Историји принада да испита и оцени све епохе у јавном животу, па и епоху Кнежевског Намесништва. Ми ћемо се ограничити овде да поменемо само добивене резултате у разним струкама и то:

1) *У просветној струци*. Заведена је учитељска школа; у основним школама заведена је нова метода, која је била на висини педагошке науке; заведени су учитељски зборови; штампано је за основне, средње и више школе до тридесет дела разних струка; завођене су и недељне школе, а основне се снабдевале са нарочитим књижницама; књиге су биле о-

1) Стање Србије за прошле четири године разложено Намесништвом књажевског достојанства његовој Светлости књазу српском Милану М. Обреновићу IV. приликом ступања његовог на владу 10 авг. 1872. у Београду у државној штампарији.

слобођене царине; завођене су књижаре за школске књиге; број школа и ученика умножен је тако, да је 1872 било више него 1868 у средњим заводима: школа 9, наставника 60 и ученика 1095; основних школа више мушких 105, женских 14, свега 119; учитеља више 123, учитељица 28, свега 151; ученика у основним школама више 3005, ученица 561; свега, више 3566. То потанко представља преглед, који се налази на крају као додатак. Имамо још да прибележимо, да је за време првог Намесништва „Српско учено друштво" преображено, да су читаонице умножене, уметности покретане. У реду ових заслужује нарочита помена позориште, аманет кнеза Михаила. Оно је још првих година Намесништва подигнуто, законом стављено под државно окриље и државном годишњом потпором обезбеђено.

2. *У струци народно-економној.* Умножавана су средства за усавршавање земљорадње; основано је пољско привредно друштво; подигнута је земљоделско-шумарска школа; потпомагана је свилорадња, воћарство и сточарство итд.

3. *У трговинској струци* имамо да поменемо измене у закону о ђумруцима; преображење трговачко занатлијског одбора, подизање кредитних завода, трговачка пристаништа, утврђивање обала и стоваришта и сместишта; саобраћајна средства на границама и унутрашњости умножена су. За четири године владе Намесништва направљено је 350.954 хвати друмова (666 километра) а старих је поправљено преко 783.250 хвати (1487 км.) Подигнуто је нових мостова које зиданих које од древета 352, а старих је поправљено 392. По што је највишим решењем од 15. марта 1868 скован први српски бакарни новац, највишим решењем од 24. јануара 1869 скована је и друга партија, те је из саобраћаја истиснут страни бакарни новац и замењен домаћом монетом. У погледу мера спремљен је закон да се заведе десетна система.

4. Рађено је и *на унапређењу индустрије.* За четири године владавине Намесничке појавиле су се фабрике за сапун, шпиритус, ћебета и сукно. Овој је последњој, као најважнијој, притекла држава у помоћ. Рударској радњи обраћана је непрекидна пажња. За унапређивање заната створен је занатлијски одсек у одбору трговачком. Потпомагано је образовање више занатлијских друштава, издржавано је о државном трошку више занатлијских питомаца на страни. У београдском граду отворена је радионица, где апсеници изучавају разне занате. Израђен је пројекат и за подизање једне велике занатлијске школе у земљи.

5. У погледу на *финансије државне* може се свако из књига министарства финансија уверити, да је стање њихово било изредно. И ма да су за четири године владавине Намесничке државни издаци умножени нарочито тиме, што су ванредно знатне суме на обранбену снагу земаљску потрошене, и што се притицало, са великим сумама, у помоћ народу оних крајева, који су 1871 од поплаве страдали, ипак се успело, да се новцем државним оснују пет окружних штедионица, да се потпомаже управа фондова и да се тачно испуњавају и обавезе, које Намесништво није учинило, но које јој је прошлост у наслеђе оставила. За дефиците буџетске није се под владом Намосништва ништа знало. За време Намесништва варирао је буџет између 12 и 14 милиона динара, па је ипак сваке године било уштеде од више стотина хиљада динара, а по некада је вишак износио и по цео милион па и по два милиона. Сви буџети скупа од 1868—1872 оставили су вишак од скоро 5 милиона. (4,839.399) То ће најбоље потврдити аутентични преглед финансијскога стања за означено време, који се налази на крају као додатак II.

И после овако сјајних финансијских ресултата Милутин Гарашанин усуђује се да тврди, да су ,,финансије државне, које су за све време контроле Државног Савета увек свет-

леле беспрекорном и примерном савесношћу, осетиле прве нереде баш оне године, кад је та контрола пренесена са државног Савета на Народну скупштину.«

Са знањем и убеђењем није се могла изрећи ова колосална неистина; она је изречена са смером, да се оправда финансовање Гарашанинове владе.

Србија је почела познавати дефиците почевши тек од 1882, кад је први пут у своме буџету имала дефицит од 6.768.787 дин, па тим путем ишла сваке године, докле до 1887 није нагомилала дефицита 44,859.016.

7. Предузимане су *мере за личну и имовну безбедност.* У овом погледу нарочито заслужују да се помену *закон о пороти и мере за истребљивање хајдука.* Установа пороте имала је потпунога успеха. Тадашњи министар Правде г. Стојан Вељковић имао је срећну мисао, да за њу предложи основу врло подесну за наше прилике, спојивши поротнике и судије у једну колегију, један суд. Ова установа, попуњена у неколико пре две године, одржала се на велику корист јавне безбедности. Исто тако и мере за истребљивање хајдука, онда усвојене, и данас се, као практичне, примењују. Међу њима поменућемо нарочито сапоравање кућа растурених изван атара сеоских и награде, које су даване онима, који су се одликовали у истребљивању хајдука. Та су средства тада први пут примењена била.

У опште, администрација била је у Србији за време Намесништва тако савесна и брижљива, да је честити старина Јован Гавриловић често говорио, да он, који познаје управу Србије још од времена прве владавине кнеза Милоша, може с уверењем изрећи, да се *њоме није никада боље управљало.* Л е о п о л д Р а н к е помиње с хвалом владавину Намесништва. „Намесништво се, вели он, старало о унутрашњим пословима са особитом брижљивошћу. И кад је

нови кнез Милан постао пунолетан (10 авг. 1872) Намесништво му је са добрим разлозима могло казати, да му предаје управу државе политички преображене, војнички ојачане и финансијски у доброме стању." [1]

Често чујемо данас, да нам треба „*ред и рад*". Смемо са потпуним разлогом изрећи, да је време Кнежевог Намесништва било заиста време и реда и рада.

III.

Ми смо оставили две гране државне управе, да их одвојено прибележимо као нарочито важне за задатак, коме су ови листови посвећени. То су: *обранбена снага земаљска и спољашњи одношаји њени.* Напоменусмо напред, како је Намесништво само схватило свој задатак тако, да, између осталога, спрема и развија елементе потребне будућности народној. У ред ових елемената спадају, без сваке сумње, и средства обранбене снаге земаљске. На том пољу оставило је Намесништво за собом дела, која ће свагда с признањем бележити историја, коју неће писати шарлатани и фалсификатори; коју неће диктовати страст зависти и мрзости. На пољу материјалне спреме Наместништво је затекло 30.000 пушака Гринове системе врло несавршених и скоро неупотребљивих. Под личним настојањем првога Намесника пуковника Блазнавца оне су поправљене и удешене за употребу. 50.000 пушака претворено је на систему Пибодијеву тада једну од најсавршенијих у Европи. Тиме је прва класа народне војске и сва стајаћа војска наоружана острагушама, које су се могле уврстити међу најсавршенија оружја онога доба; а пушке, којима се пре тога служила I класа народне војске, биле су раздате војницима II класе. Сем оружја, што је било у рукама војника, налазила се и знатна

1) Србија и Турска у деветнаестом веку. Написао Леополд Ранке. Превео Стојан Новаковић. У Београду 1892. стр. 504.

количина у резерви. Сва за ово оружје потребна муниција или је већ била израђена, или је била осигурана материјалом, који је био у довољној мери набављен за све нужне допуне. Израда овога материјала била је обезбеђена тиме, што је у земљи била подигнута фабрика за металне чаурице, која је овај материјал израђивала, тако да је Србија била са муницијом толико снабдевена, да је после два рата са Турском преостало 12 милиона патрона за Пибодијеве пушке израђених за време Намесништва. Ова спрема говори сама собом; још речитије говори онда, кад се упореди са оном спремом муниције, са којом се ушло у рат бугарски. Доста је да кажемо, да министар, који је Србију у тај рат увео, није имао више на расположењу од 5 милиона патрона за пушке Маузерове.

Ну тиме још нисмо исцрпли сва обранбена средства, која је спремило прво Намесништво. Оно је знатно умножило број топова и топовске муниције са осталим прибором артиљеријским, а особито број возова.

Највећи део прве класе народне војске снабдевен је са војничким оделом. Разне војничке опреме, као што су ранци, шатори, санитетски прибор и томе подобна, набављене су.

Код спреме личне имамо да забележимо:

Два нова баталиона пешака код стајаће војске устројена су, а из два пионирска полубаталиона образована су два пуна баталиона пионира.

Народна војска I класе умножена је за половину њеног пређашњег броја, а неким струкама и попуњена.

Установљењем артиљериске инспекције ова је струка стављена под једну команду, и што се тиче њеног образовања и обучавања и њеног оружања.

Изменама и допунама закона о устројству и рекрутовању војске учињене су реформе, којима је народној војсци дат потпунији обим и значај.

Тако је укинута замена при стајаћој војсци, и обавезност на војну службу постала је општа дужност свију грађана српских.

Увођењем једногодишњих својевољаца учињена је велика олакшица народу у овој обавезности, а и за саму војску постигнута је добит интересовањем интелигентнијих елемената народа за њу. Тако је створена могућност, да се поступно и неосетно образују кадри за официре народне војске.

Исхрана народне војске, кад је ова у већим скуповима, правилније је сада раздељена на цело становништво, а пређе је терет њен падао на саме војнике.

Школовање народних старешина раширило је и утврдило њихово војничко знање, а школе код стајаће војске дотерале су дотле, да по правилу сваки војник, који одслужи свој рок у стајаћој војсци, научи читати и писати.

Увођењем официрских испита покренуто је у већој мери напредовање у наукама и дошли су способнији на официрска места; а знатним умножењем кора официрског, у неколико је подмирена тако осетљива и у само време мира потреба.

Нарочито пак изменом и допуном §. 3. устројства војске положен је основ лаком кретању на пољу администрације и устројства, у колико је сада ово право постало чисто право кнежеве власти.

Сва оружана снага земаљска била је већ дотле доведена, да је могла задавати народу потпуно поуздање у најглавнија средства за своју и својих права одбрану и обезбеђење своје будућности.

Изложивши овде припреме, које су за време Намесништва учињене на пољу обранбене снаге народне, ми питамо: шта је још могло остати да се учини у томе правцу према средствима, којима је Србија располагала, па да се докаже сваколика озбиљност, са којом се кнежевско Намесништво

старало, да одржи на висини заставу Србије и да будућност народну обезбеди потребним средствима?

IV.

Није још дошло време, да се изнесу сва питања спољашње природе, на којима се заустављала пажња Кнежевског Намесништва. Доћи ће и тај тренутак ако да Бог здравља. Тих и непрекидан рад у толико се мање опажао, у колико онда није био обичај, да се износи на велико звоно све што се ради.

Ми ћемо се ограничити да забележимо, да није занемарен ни један српски интерес; да је сваки од њих заступан са оном истом заузимљивошћу, коју је владавина Намесништва наследила од владавине, која јој је претходила. То није могло пасти тешко људма, који су и сами били сурадници у епоси кнеза Михаила. Продужило се онде, где се стало 1868; продужило се са истом озбиљношћу, са истим тоном, са истим тактом. У колико је Намесништву недостајао велики aукторитет кнеза Михаила, у толико је све трудбенике била обузела брига, да ту празнину, колико је могуће, испуне добром вољом.

Кнез Михаило био је заузет да доврши зграду унутрашње самосталности Србије. Ма да је његов успех у ослобођењу српских градова био кардинална тачка у овоме реду задатака, ипак је још што шта заостало, што се имало да доврши.

Зна се, да Порта није хтела признати престоно наследство династији Обреновића, кад је она 1858 успостављена. Употребивши прилику Миланова проглашења за Кнеза Србије, Намесништво је објавило Порти, да не ће примити њенога берата, ако он не буде донео и ово признање. И ово право, важно по стабилност и чврстоћу земаљских одношаја, добило је ново освештање и *ушло у јавно право Србије.*

Колико је у опште глас Намесништва налазио одзива у Цариграду, најбоље се доказује тиме, што је на његову представку био дигнут Осман-паша, валија босански, који је био

у подазрењу, да је имао учешћа у неким мутњама у Србији. Великог рачуна држала је Порта од свију представака Намесништва. Она је давала задовољења Србији, кад год су била повређена права српских грађана, а кад би се устезала да оштећене српске грађане накнади, обустављан јој је био трибут. [1])

Овај се правац није допао консервативцима, кад су они 1873. под јесен дошли на владу. Мариновић, усвојивши са свим противан правац, одведе 1874. младога Кнеза у Цариград, да се отуда врати са потпуним фијаском. И то је био једини случај, да је васални Кнез српски ишао султану на подворење у Цариград, а отуда се вратио празних руку.

Ми не ћемо овде помињати све покушаје, све преговоре, које је владавина Намесничка водила о интересима Србије. Догађа се често да једна влада заснује мисао, покрене рад, а чак друга и трећа постигне ресултате и жање плодове.

Од питања несвршених било је и питање о консулској јурисдикцији. Годинама се радило на њеном укинућу, али су се европске силе тешко решавале, да се одреку својих стечених права. Откидао се камен по камен са те зграде старих капитулација. И под Намесништвом је и на томе пољу по где који успех постигнут.

Још од старијег времена постојала је у Београду аустријска пошта. Тај траг туђе администрације беше велика аномалија нашег стања унутрашње независности, јер само преко аустријске поште у Београду била је Србија у поштанском саобраћају с Европом. Поштанском конвенцијом, која је закључена с аустријском владом на основу потпуне државне равноправности, задобивена је Србији и спољашња независна пошта. Тиме је

---

1) Тим путем дошло се било до толиког успеха, да је Порта неким сељацима из ужичког округа признала по 20.000 дин. (1000 тур. лира) као накнаду, што их је власт турска неоправдано отерала у Цариград, кад су они били прешли у Босну да траже своју стоку.

наша држава први пут ступила у непосредни поштански додир са целим светом и коракнула један корак напред у свом јавном праву.

Кад је 1870 Русија положила Црноморско питање, састала се у Лондону конференција од представника великих сила Предвиђајући, да се том приликом може покренути и питање о дунавској пловидби, са којим је скопчано и питање о раскопавању Ђердапа. Намесништво је послало у Лондон свога повереника, у лицу г. Чедомира Мијатовића, са задатком да мотри, да се не би на конференцији донело какво решење, које не би одговарало ни интересима Србије, ни правима, која су јој свечаним актима гарантних сила подјемчена. Основа упутства издатих српском поверенику у Лондону водила је своје порекло из традиционе политике српске, коју је још кнез Милош засновао, кад је за прве владавине своје писао био у Цариград: „не дам ја Ђердапа копати."

Званична преписка вођена приликом Лондонске конференције 1870 год. прва, која је јавности у Србији предана, показује тегобе, које су јој биле на путу, и срећан успех, који је постигнут. Ако је тада Ђердап остао непрокопан, има се једино захвалити напорима Намесништва и потпори, коју му је указала отоманска Порта на Лондонској конференцији.

Ми ћемо доцније говорити о укинућу хатишерифског статута, који је од 1839 г. па све до 1869 год. важио као устав Србије; важио у међународним одношајима, и ако је у самој примени био претрпео многе измене и пре 1869.

За довршење зграде унутрашње самосталности кнежевине овај је успех био велики и значајан, а да он није био само формалне природе, ограничићемо се да поменемо, *да су гарантне силе поводом проглашења устава од 1869 год. први пут признале Србији право да може сама себи устав давати*. Не сме се тврдити, да је то признање илузорно после измена заведених у установама Србије 1861 год. Хатишериф од 1838

год. стајао је једнако у међународном погледу као обавезан за Србију; он није био изузет ни париским уговором од 1856 из броја осталих хатишерифа, који су тада нову санкцију добили. Био је велики добитак, што је 1869 год. и у међународном погледу пало једно надзорно право Портино, које је султан у колебљивим односијама Србије могао кад тад покушати да употреби, као што га је употребио 1858 год. пославши у Србију свога комесара Етем-пашу на основу чл. 17 устава од 1838.

Ну не можемо завршити ову врсту послова, а да не поменемо рад владавине кнежевског Намесништва и у вршењу културне мисије српске ван граница Кнежевине. Било је епоха, у којима се на овом пољу радило не мање озбиљно, али није било ни једне, у којој се радило озбиљније, а било их је, у којима се радило мало или ни мало, као што је то био случај за време седмогодишње владавине напредњачке. За време владавине првог Намесништва основано је и подржавано седамдесет мушких и седам женских школа у пределима српским ван граница Кнежевине. И данас тамо постоји један средњи завод основан у то доба, који даје плодне и утешне ресултате. И у самом Београду постојао је један завод ове врсте, коме је био задатак, да подиже и спрема подмладак потребан за вршење културне мисије српске. Овај завод био је, на жалост, одмах укинут и растурен кад су први пут дошли на владу људи данашње напредњачке странке (1873); био је укинут и растурен са погрдом и презирањем, а његов вредни и патриотични управник М. Милојевић био је одјурен у унутрашњост Србије.

„Шта ће ова мезулана?“ повикао је један од тадашњих министара, кад је у овај завод ступио.

И ти исти грешни рушиоци народне светиње усуђују се данас да оцењују искрене трудбенике на овоме деликатном задатку!

Спољашњи односаји вођени под Намесништвом са страним државама, били су потпуно правилни. Они су одржали Србији поверење великих гарантних сила у тој мери, да су владавини Намесништва издали најбољу сведоџбу њихови представници, кад су 10. августа 1872 год. поздравили Кнеза приликом његова ступања у пунолетство.

Енглески ген. консул и дипломатски агенат Лонгворт, као најстарији у Београду међу друговима својим, поздравио је Његову Светлост овим речима: „Пресветли Светлости, четири године прописане за довршење Вашег пунолетства Народном Скупштином, која вас је прогласила Кнезом по праву наследства, протекоше, и захваљујући мудрости и оданости Намесништва, протекоше оне *у миру, поретку и благостању*. Ми представници великих сила, које су подјемчиле права и аутономију Србије, хитамо да вам честитамо овом приликом, *констатујући добре односаје, који постоје између суверенског двора, наших влада, и владе Ваше Светлости.* И доиста, цело консулско тело и агенти овде акредитованих сила, без изузетка, одају се са усхићењем надама, које побуђује овај срећни почетак Вашег пунолетства. Ви ћете учинити да се заборави, што год је жалосно у прошлости; Ви ћете обезбедити срећу, напредак и будућност Србије. Живео Милан Обреновић у овој славној династији четврти!“ *)

V.

Међу предметима, који су занимали владавину Кнежевског Намесништва, заузима главно место уставни преображај противу кога се писац брошуре „Два Намесништва“ нарочито окомио.

Какве су побуде руководиле Намесништво, да уђе у овај задатак пун тегоба и пун одговорности, ми ћемо нај-

*) Српске новине бр. 97 од 15 августа 1872 године.

боље објаснити, ако наведемо овде разлоге и погледе, које је тада само Намесништво изнело пред народ отворено и потпуно.

Отварајући (8 дек. 1868) уставотворни (Никољски) Одбор, Намесништво је изјавило:

«Кад је велика Народна Скупштина свршила задатак, на који је законом позвана била, посланици народни, при растанку своме, изразили су влади Кнежевској неке назоре, који покрећу најважнија уставна питања. И ако се ове изјаве сматрају као личне, влада Кнежевска не може их прећи, а да им не обрати пажњу, коју заслужује глас 500 одабраника народних.

Изјаве ове садрже жељу, да се Скупштина Народна сваке године сазива, да се овој установи круг радње распространи, да се уреди одговорност министарска и да се изда закон о печатњи *)

„Господо, није ни мало нужно доказивати, да се ни једно од ових питања не би могло са успехом расправити, ако се, у исти мах, не би предузеле реформе, које би их све редом довеле у сагласност са целокупним организмом државним. Би ли н. пр. могли сваке године сазивати Скупштину Народну, ако би јој оставили садашњи круг рада; би ли овај могли распространити, ако га не би довели у сагласност са делокругом Државног Савета? Би ли могли, поред садашњих државних установа уредити одговорност министарску, а да не дођемо у опасност, у којој би се нашао онај, који би на великом броду запливао плитком водом те сваки час наседао? И најпосле, би ли се нашло успеха, ако би се јавном писму дигле међе, које сад постоје, а установе државне остале у старим тешњим границама? Слобода је штампе завршетак грађанских слобода, па њоме почети, не би ли значило државну зграду с крова подизати?

*) Види протоколе велике Народне Скупштине од 1868 год.

«У самим овим питањима лежи и одговор на њих. И народни посланици, кад су своје жеље у вези изразили, разумевали су, да се оне не могу ни раздвајати.

„Ето дакле где пред нас излази цео наш склоп државни. Ни једно од напред означених питања, не би се могло решити с коришћу за земљу, ако у исти мах, не бисмо ушли у преображај основних установа, ако не бисмо се земљи састарали за устав подесан садашњим потребама њеним.

„Ну пре него што бисмо и ушли у расправљање овога тешког задатка, намеће нам се питање: је ли време, је ли потреба, да се уставни облик земље наше мења?

„Јамачно, Господо, нема ни једнога међу нама, који би мислио, да се ми можемо, да се смемо непомично зауставити на овоме ступњу државнога развитка, на коме сад стојимо. Стајања у животу нема, па кад и нећемо и несмемо натраг, онда морамо напред.

«Потреба, да се међе земаљским установама размакну, није у један мах постала; она је сазревала са нама самима, док није мало по мало постала имаовином свију кругова, у којима се огледа свест народна. На свима Народним Скупштинама од ово десетак година појављивало се, кад више кад мање, гласова, који су износили на среду питања, која су нам сад посланици Велике Народне Скупштине *једногласно* на срце ставили. Оваква једногласност није се могла појавити без важнијих узрока, који морају имати дубљега корена у самој свести народној. У свима је нама оживело убеђење, да се законитости морају усавршити јемства, која већ постоје; да се народу морају отворити врата, да потпуније суделује у решавању судбине своје, те да драга отаџбина наша не буде назадна ни у чему, што јој је потребно, да у правоме смислу постане правна држава.

„Није само напреднији ступањ развитка нашег овај покрет

идеја у нама створио; потребу да се снабдемо са уставним установама намећу нам још и чести додири наши са народима, у којих се уставност већ одомаћила и озбиљне опите срећно издржава. Није више Србија окружена искључно апсолутним монархијама; она мора ући у живљи обрт светски, мора тежити, да се изравна с другим напреднијим народима у образованости и богатству, а да то постигне, мора она у своје установе увести начело развитка, начело свежијега живота.

«Господо, исповедајући, да је и време и потреба да се размислимо о унутрашњим реформама, које би ваљало предузети, ми не мислимо, да би наше силе довољне биле, да решење овако огромног задатка сами приуготовимо, а кад би имали ту веру у себе, ми се опет у ово дело не би сами упустили ни за то, што смо себи за основ поставили, да ништа одсуднога за народ без народа не радимо. Са тога, желећи да о преважном делу, које је сад на средини, саслушамо и мишљење одабранијих мужева народних, сазвали смо вас, који нам можете олакшати ову тешку задаћу или науком или искуством, или и једним и другим. Много је још остало на дому браће наше, којих би нам савет могао од неоцењене користи бити, но немогући их све овде искупити, ми држимо, да ће и они с нама бити сагласни, да у вама сматрају искупљене у овој прилици, представнике и науке и искуства земље наше.

„С тога Наместништво Кнежевског достојанства, рачунајући на вашу патриотску готовост, очекује с поуздањем од вас, Господо, да ћете му саветима својим притећи у помоћ, да спреми предлоге, које ћемо изнети пред Скупштину Народну.

«По што и ви, без сваке сумње, делите уверење, да је и време и потреба, да се размислимо о унутрашњим реформама, ми држимо, да ћете и у томе бити сагласни с нама, да преображење нашега уставнога склопа има бити у нашем народном духу, да има бити саобразно ступњу нашега развитка.

„Никоме од нас не ће ни на ум пасти да помисли, да би нам требало узети па пресадити на наше земљиште туђинске установе, које у нашој клими не би могле уродити добрим родом. Ми ћемо задатак свој успешно решити, ако, користећи се искуством напреднијих од нас народа, изведемо из елемената, који у нас већ постоје, установе, које ће садашњем стању нашем одговорити, ако им ударимо печат развитка, који изискују и време и потребе наше. Неће нам много бриге бити, да тражимо, да наш створ одговори овој или оној теорији; још мање ћемо тражити да сазнамо, који ће он назив политичких доктрина заслужити моћи: сва ће наша брига на то управљена бити, да задовољимо наше земаљске потребе, па ако се на томе путу наше дело подудари са установама напредних земаља европских, ми ћемо се зацело само радовати. Наше државне установе развијале су се и до сада органски, ничући из дубине живота нашег. Наша Скупштина Народна, скупљана најпре под ведрим небом, без одређеног изборног и пословног реда, претварала се мало по мало у уређену установу најпре само *саветујућу*, а после и *решавајућу* у знатнијим питањима земаљским. И у свима тим облицима својим она је и у наших старих, и у нас самих, вршила послове земаљске и намиривала наше потребе, и ако се можда не могаше назвати ни камером, ни парламентом у смислу ономе, у коме те установе у западној Европи постоје.“

„И данас, Господо, успех свега нашег рада зависи од тога, хоћемо ли наћи срећног решења за уређење законодавне власти, која је сада усредсређена у Државном Савету, а у неколико задржана и самој Скупштини.“

«Ово решење треба да тражимо на своме домаћем земљишту.“

И да није других разлога до ових, које смо сад чули, морао би сваки хладан и објективан посматралац одати правду

побудама, које су покренуле Кнежевско Намесништво, да приступи реформи земаљскога устава. Оно прима владавину земље у једном критичном тренутку. На престолу се пуши крв најплеменитијега владаоца српског; убилачка завера стоји једном ногом у земљи, а другом у туђини. Нико још живи не зна, да ли се одмотало свеколико клупче завереничко. У томе стању, у тој неизвесности, шта је било природније, но да Намесништво уђе у интимнији додир са самим народом и да се обазре на жеље, које је он изразио на Великој Скупштини преко својих 500 посланика? Ако велика Народна Скупштина није израз струје, која у њему живи, онда бисмо желели чути, који су то пречи и надлежнији органи, који изражавају жељу и вољу народну. А да је још и за живота кнеза Михаила било те струје, довољан је доказ, што је и сам Кнез помишљао на уставну реформу своје земље. Како је ступио на владу 1860, он је послао Јована Мариновића свима гарантним дворовима, да испита њихова расположења, да ли би могао вратити Србији право, да се земља независно од отоманске Порте конституише и да сама себи устав даје. И кад му је његов изасланик донео поверљиви савет гарантних сила, да обиђе *начелно* питање, па да земљу уређује путем специјалних закона, он је њиховом савету дао следства на Преображенској Скупштини 1861 г. Ми не знамо на каквој би основи кнез Михаило био подигао нову уставну зграду, да га гарантне силе нису од његове намере одвратиле. Али знамо извесно, да је доцније, кад је Србију био оснажио, опет, пред своју смрт, помишљао на уставну реформу. Он је, после себе, оставио израђен формални нацрт Устава, по коме би тежиште законодавне власти прешло из Државнога Савета у народ. Ми не знамо, кад је он своје уставне реформаторске мисли смерао да уведе у живот, али само биће таквога пројекта показује довољно, да је било у земљи неке струје, од које је он држао

рачуна, кад се у периоду од седам година повратио на своју првобитну намеру, да земљу своју уставно преобрази, и то, овај пут, као што видимо, на парламентарној основи. И Леополд Ранке потврђује, у својој историји, да је кнез Михаило за собом оставио неки нацрт устава. [1])

Према овим чисто државничким и партиотским побудама, којима је Кнежевско Намесништво смерало на то, да постигне потпуну унутрашњу независност, да утврди сталност и мир у земљи, како су јадне и сићушне оне побуде, које Кнежевим Намесницима приписује сићушни писац брошуре „Два Намесништва.“ Он није могао увидети других побуда код Намесника при овом великом делу државнога преображаја него у намери, да укину закон по коме изабрано Намесништво није могло више трајати од 3 године, а Кнезу Милану требало их је четири до пунолетства. „А зар је Намесницима требало преврнути сав државни организам, да себи продуже Намеснички мандат јошт за једну годину? Зар они не би могли добити већину у Државном Савету, који је онда са круном имао законодавну власт, па да много краћим путем продуже себи мандат још за једну годину? Зар не би могли они добити шест чланова за себе од једанаест, што их је онда имало у Савету?“

Тако је одговорено у једној расправи, која је још пре двaестину година расправљала слична питања. Тамо се још каже, да је Савет био противан у својој души и завођењу новога устава, па кад су од тога противљења одустали сви његови чланови, осим једног јединог; кад су они пристали на нови устав, који их је лишио њихових личних повластица, лишио их права да учествују у законодавној власти, зар би се они противили продужењу мандата намесничког још за једну годину, од кога се нису имали ничега бојати, а могли

1) Србија и Турска. стр. 503.

су остати у пуном учешћу законодавне власти као и дотле? То могу веровати само површни људи, задахнути страстима зависти и мржње.

Не показују ли сви ови наводи, да је заиста било у земљи струје, од које је држао рачуна и сам кнез Михаило, који, по чврстоћи свога карактера, није се лако повијао по тренутним и пролазним жељама, које не би имале дубљега корена у народу? Он је био укинуо 17 члан устава турског, који је обезбеђивао члановима Државног Савета личну неприкосновеност; али је био задржао средиште законодавне власти у Државном Савету. Пред своју смрт смерао је да учини један корак напред; хтео је, да пренесе тежиште законодавне власти из Државног Савета у средину народну. Њега је смрт помела, да своје смерове у дело приведе. У толико је преча дужност настала за Намесништво Кнежево, да пођe његовим стопама, у колико је топчидерска катастрофа умножила број оних разлога, који су заповеднички налагали, да се потраже путеви, како би се избегли они жалосни призори, који су се тако често почели понављати у историји младе Кнежевине. Његова је смрт наметала свима свесним патријотама питање: има ли лека овоме злу, које не да ни једном владаоцу српском да мирно доврши своју каријеру на престолу? и долази ли та зла коб од људи, или она долази од установа, или и од једних и других? Тако се онда питао сав свет, па се тако питало и кнежево Намесништво, које је својој бризи дало такођер израза у беседи којом је отворило Никољски Одбор. Ту се каже:

„Руковођени главном мисли, да уведемо потпуно уставан живот, и узвисимо владаоца над свакидашњим борбама, налазимо на овоме путу преображавања *одговорност министарску* као једно од најподеснијих средстава. Жалосно искуство, које су чести државни преврати задали нашој младој Кнежевини, препоручују ово средство нама више него и народима, у којих

је од векова династична сталност утврђена. И ми ћемо ову сталност тек онда постићи, кад се одучимо правити владаоца одговорним за све, што би нам се неправо чинило. Без таквог јемства могли би смо имати тај мутни призор, да нам владаоци и даље остају одговорни и покретни, а њихови органи неодговорни и непокретни, а то је, на жалост, слика, коју представља историја наше Кнежевине. Од 30 година овамо гледамо ми с погружењем, како у нас владаоци, падајући један по један, јавно спокојство земље наше за собом повлаче у погибију, докле се око свију њих врте скоро једне исте личности, као главни органи. Колико би мање било и потреса и штете, да се са свим обратно догађало? Кад дакле у јавном животу не може да буде без потреса и промена, онда нека се под овим вихорима савијају владалачки органи, за које судбина земље није везана, а владалац нека стоји високо поврх њих и њиховог падања.“

Све ове разлоге узео је Никољски Одбор у озбиљну оцену. Од 70 његових чланова, само се један једини изразио против уставног преображаја, поткрепљујући своје мишљење потребама спољашњег задатка Србије. Сви остали чланови Одбора изразили су се за преображај у тврдом убеђењу, да је он и потребан и да му је дошло време. А међу члановима Одбора била је довољно заступљена и она политичка странка, којој данас припада писац брошуре „Два Намесништва“. За што су тада његови једномисленици потпомагали струју, од које је Намесништво држало ручуна, ако нису били уверени, да је она била озбиљна и оправдана? Плашили се они нису никога, а нису били ни приморавани да седе у Одбору. Један од чланова Одбора, који је припадао тој групи, ишао је у својим отвореним захтевима чак дотле, да је рекао: „Чупајмо што више можемо; сад је томе време.“

Треба или живети у једном времену, па га разумети, или се дубљим студијама у једно време преселити, па га објективно

описати и другоме представити. Писац брошуре „Два Намесништва" још је био зелен, да је могао учествовати у државним пословима онога времена; а данас је сувише страстан и површан, да га може дубљим студијама проучити, а још мање другоме објаснити."

VI.

Овај уставни преображај није ни у колико на себи носио печат наглости. У колико је прелаз из једнога стања у друго био, без сваке сумње, велики, у толико је он налагао већу смотреност. Лакше је било превести један модеран устав и изнети га пред Народну Скупштину, но спремати шест месеци устав нов, који одговара ступњу образованости, предањима, и појмовима народним, те одржати поступност и везу у народном развитку. Ту бригу обелодањује сваки корак, да, свака реч Намесништва. „По својој прилици, изражава се Намесништво у својој Никољској беседи, „По својој прилици, сусрешће нас на овоме путу бојажљиви духови с напоменом, да још немамо довољно спремних стихија за уставан живот. И да се не предајемо каквим самообманама, опет нам се не треба таквом зебњом поколебати, јер ако не би смо једном отпочели јаван живот, у коме би имали више суделовања у решавању своје судбине, онда би остали без изгледа, да би кад год и доживели тај тренутак, где би себи могли издати сведочанство зрелости. Са тога и треба да дамо себи установе, које би нам могле послужити и као школа за јаван живот, а има начина, који би нам ову тежњу олакшали, као што би, да рекнемо само примера ради, била нарочито она изборна система скупштинска, по којој се представништво народно сваке године делимично обнавља.

„Ми смо већ и сами исповедили, да нам и није намера ићи чак до оних граница, од куда би се можда морали на скоро натраг враћати. Реформе, које се нагло предузимљу,

изливају се као бујица по површини земље нигде у средину њену не продирући. Да оне буду она благодетна киша, што земљу топи и наплођава, треба да се уводе разборито и смотрено. Ну као год што ћемо се брижљиво клонити наглости, тако се не ћемо предавати ни малодушном страховању. Ко не уме, кад треба да изађе из наслеђеног колосека, тај се сам осуђује на непокретност; ко хоће напретка, не сме живети у неверици, мора изаћи из пасивног мудровања.

«У свима дојакошњим назорима ми смо се руководили поглавито својим нарочитим, домаћим гледиштем. Они исти разлози, који нам препоручују уставне установе, препоручују нам и смотреност у примени. Сад, не заборавимо, Господо, ни то, да стојимо на земљишту, које је династичним борбама веома раздрто. Тражећи лека, пазимо, да не узмемо сувишну меру, која би са свим противно дејство произвела; пазимо, да се под заставом уставности не олакшају антидинастичке тежње, а тога би се, без сумње, имали бојати, ако би на себе натоварили више, но што смо спремни понети; најпосле, не заборавимо да нам, уз уставан живот, треба и крепка Влада како за обезбеђење унутрашњега спокојства, тако и за одржање положаја нашег на Истоку, који смо до сада умели достојно сачувати.

«Биће, без сумње, у први мах тегоба и *поред највеће смотрености*; биће лако покретног и раздражљивог живота; биће живљега обрта, који може заплашити људе навикнуте на живот, који се у свему одозго регулисао; но те прве тегобе не треба да нас забуне. Кретање, које, у границама закона, буди свест, које изоштрава и наплођава силе људске, биће и нама као и свима другим уставним земљама много спасоносније, но што је мртва тишина, која најбољим моћима одузима поље рада и развитка, чинећи их зависним једино од иницијативе неколико људи, које у њихову раду нико не види, нико не контролише.

„Народ је српски у свима тешким приликама, а нарочито при последњој катастрофи, делом доказао, да је пријатељ реда; то је доказао толико, да је и од великих, гарантних сила заслужио ту похвалу, да је својим понашањем „задобио поштовања и у самих својих противника." Имајмо дакле поверења у себе, пођимо само разборито и смотрено напред, па ћемо, у име Бога, савладати све тегобе."

Мисао, која је руководила уставни преображај Србије од 1869, смерала је на то, да се одржи континуитет у развитку државних установа; да буде развитак органски, који ниче из себе самог, а нигде не прекида конац унутрашњег живота. И као што је Нар. Скупштина била свагда главна чињеница у реду ових установа, тако је она и овом приликом морала бити тачка, од које се морало поћи. Њено прво уређење налазимо у закону од 28 октобра 1858 год. Тај закон створио је Народну Скупштину ad hoc, Скупштину св. Андрејску. Ту видимо први пут елементе, који су и по *положају* дошли у Народну Скупштину уз посланике, које је народ изабрао по прописима закона. Св. Андрејска скупштина донела је и сама у два маха закон, којим је уредила периодично сазивање Народне Скупштине. Докле је први закон ограничавао Скупштину св. Андрејску само на то, *да изјављује жеље и тегобе народне и предлаже начине, којима би се тим жељама и тегобама могло помоћи*, закон св. Андрејски већ шири власт скупштинској установи, овлашћујући је, да може чинити кораке да се укине свака наредба и сваки закон, који би био противан интересима народним; исто тако ту је узакоњено, да се Србија не може ни задужити, нити на што обвезати, док се потреба не докаже пред Н. Скупштином (чл. 7 и 8) Тиме би већ саветска власт била знатно сведена, да се овај закон могао дуже одржати у животу; ну ове су одредбе из закона пале чим се повратио кнез Милош на престо, али је тај св. Андрејски закон ипак открио тежњу, која је смерала, да законодавну власт пренесе са Државног Савета на Народну

Скупштину посредним путем. Мало - госпојинска Скупштина (1859), под кнезом Милошем, бавила се такођер уређивањем скупштинске установе. На Преображенској Скупштини (1861) кнез Михаило поделио је Скупштину на *велику и обичну*. Првој је оставио да решава сва суверена питања земаљска коначно, за која је, такођер, дотле био надлежан Државни Савет, а другој је задржао карактер косултативан. Кроз све ове реформе провејава тежња, која смера на то, да власт Народне Скупштине у онолико ојача, у колико власт Државнога Савета ослаби. То је био животни процес, од кога се и у реформама од 1869 год. морао држати велики рачун.

С каквим се мислима носило Кнежевско Намесништво у погледу на уређење законодавне власти, види се најбоље из беседе, којом је отворило Никољски одбор. Оно је у томе смислу било спремило и нацрт Устава, по коме би Државни Савет и Народну Скупштину спојило у законодавно тело, ну дошав у Крагјевац на скупштину, оно је морало одустати од свога првобитног нацрта, кад се у конференцијама држаним са народним посланицима уверило, да је установа Државног Савета ударила на несавладљиво неповерење народно. Ресултат саветовања са народним посланицима био је потпун пренос законодавне власти на Народну Скупштину. Искуство је показало, да би се до истога ресултата морало доћи после краткког времена, све да је био и усвојен онај нацрт, који је смерао да и Државни Савет уведе у законодавно тело. Но изостанак његов из учешћа у законодавству створио је потребу друге установе, која је имала заменити његове елементе. То је била установа посланика, које би Кнез именовао из редова интелигенције. Та установа није била нова. Било је примера у историји монархијских држава, да је владалац својим наименовањем слао у законодавно тело своје посланике, с том разликом, што број њихов није био ограничен, па је владалац народне посланике могао свагда мајорисати, а у Уставу од 1869 број

је Кнежевих посланика био ограничен на четвртину. У то доба и хрватски устав знао је за вирилне гласове, отварајући врата у законодавно тело једном великом броју чланова *по положају*. И овима мора се претпоставити установа Кнежевих посланика као искренија. Она није допуштала да се на штету земаљске администрације попуњавају места вирилиста према променљивим потребама парламентарности.

Данашњи нараштај може лако разумети потребу установе Кнежевих посланика, ако себи објасни побуде, из којих је поникла установа данашњих квалификованих посланика. Најмање би смели критиковати установу Кнежевих посланика бар они, који су пристали, да се уведе у Устав од 1888 г. установа квалификованих посланика. И једну и другу установу створила је потреба, да се улазак у законодавно тело обезбеди људма интелегентним и спремним, по што је више но вероватно било, да би остала велика празнина у законодавном телу, ако се та гарантија не би поставила. И данашња установа квалификованих посланика, као прелазна, мораће једнога дана пасти, као што је пала и установа Кнежевих посланика.

Критиковати данас обазривост, која је држала рачуна од спреме и образованости народне, кад је пре четврт столећа спреман Устав од 1869 год. није ништа мање апсурдно, но кад би ко замерао, што у Боговађи, у почетку овог столећа, није заседавао какав парламенат по примеру француском или енглеском, него је законе Србији давао „Правитељствујушчи Совјет.“ Ова критика у толико је недоследнија и неразумљивија од стране писца «Два Намесништва,» у колико се и он сам изражава за потребу „*поступности*“ говорећи: „Ми мислимо да је боље било поступније извршити прелаз из старога уставнога стања у ново, па ма по нешто и спорије ишло.“ (стр. 47.)

Свако време има своје рођене потребе, своја средства; свако ствара себи облике, кроз које живи.

Да је Устав од 1869. год. био добро подешен за почетак уставнога државног живота, лежи доказ и у томе, што су руски професори Дринов (Бугарин) у Харкову и Гратовски у Петрограду спремајући устав за ослобођену Бугарску, били усвојили главне основе из српског Устава од 1869; али су њихов пројекат осујетиле усијане главе бугарске и протуриле други на ширим основама, који је Бугарску провео кроз многе опасне кризе. И европска међународна комисија, која је имала да спреми организацију Источне Румелије, спремила јој је и увела у живот скоро онакав исти уставни статут, какав је био српски Устав од 1869. год. [1])

Тражити узроке пометњи јавнога живота Србије у Уставу од 1869 не значи историјски и објективно испитивати живот, но значи терати дневну партизанску политику. За време првога Намесништва није било никакве пометње. *Време је његово од четири године прошло мирно, правилно, без трзавица, без завери и побуна, у најбољој хармонији између народа и власти*, ма да је прошлост, коју је Намасништво наследило, била пуна унутрашњих ломова и преврата, који су Влади налагали највећу обазривост. И ако је Намесништво дошло непосредно после топчидерске катастрофе, која је дуго владала васколиким друштвеним животом; те сваку владину опрезност потпуно оправдавала, ипак је Влада Намесничка била далеко од оне *«системе опаснога шпионства у великоме стилу,»* која је цветала од 1880 — 1887. Милутин Гарашанин био је први и једини министар у Србији, који је држао *шпионске књиге*, у које је завођена свака реч, која се могла увребати или измамити од политичких противника. Сама спољашњост ових колосалних, тврдо увезаних књига

1) Statut organique de la Roumelie Orientale. Constantinople 1879.

открива важност, која се полагала на ову неморалну радњу вршену за седам година владавине Гарашанинове у приликама са свим нормалним. Није потребно ни да додајемо, да су већином *клевете и интриге* пуниле ове значајне споменике владавине Гарашанинове.

Не, Устав од 1869 није смео пресећи континуитет у развитку државних установа Србије; он је установе, које су се затекле, свео у једну систему, усавршио их и проширио према искуству, које је време освештало.

Није потребно дубоко познавање новије српске историје, па да се прекид континуитета нађе тамо, где и јесте: у 1839 и 1842. Писац брошуре «Два Намесништва“ може и у својој породичној историји наћи доста грађе за објашњење ових прекида; ту га и сами надгробни натписи опомињу на догађаје који су му сахранили без главе два претка; а они, који су их надживели, остали су да и даље узимају учешћа у свима превратима Србије. И самоме писцу брошуре било је суђено да спреми такав један прекид континуитета тиме, што је српску војску извео на Сливницу, те је поново заљуљао српски престо и довео једног владаоца до абдикације.

Кад људи нови и неопробани говоре о тесним границама Устава од 1869, они говоре по неискуству и незнању; али кад то чини човек, који је, кроз седам година, практиковао тај Устав на челу државне управе, он би морао показати бар један једини пример, да је тај Устав у примени развио и на њему основане законе проширио. Стекао би тиме права на поверење својих читалаца. Далеко од тога, он је налазио, да су широке и оне «*тесне*“ границе Устава од 1869, па их је на сваком кораку још више стешњавао. Ако је у првом налету и учинио један корак напред, сутра дан је учинио два корака назад. Он критикује установу Кнежевих посланика данас, по што ју је у пуној мери експлоатисао, па покушао, да и установи народних посланика наметне железне обруче

проналаском својих „двогласаца“. Он је Устав од 1869 био довео до апсурдности, погазивши му све одредбе, или их тако изопачивши, да је најпосле стао *жандармима испитивати пуномоћства народних посланика, па ове онда хапсио и стражарно прогањао из места, у коме се Народна Скупштина држала.*

Па ипак је Устав од 1869 вршио своје благотворно дејство. Он је помогао, да се одржи двадесет година на престолу један владалац, који сам собом није био срећна темперамента, а често је имао несрећу, да се нађе окружен саветницима, који нису били на висини свога позива, који га нису умели уздржати у његовој бујности, који су пред њим ропски пузили, који су му толико ласкали, да је најпосле, остављајући престо, морао заклињати свога сина, да се чува ласкатеља. А кад год је он имао саветнике искрене, озбиљне и независне, он је био у стању, да поизвршује дела, која су његово име записала на бољим листовима српске историје. Сва она гасовита струја, која се у току године сакупљала, налазила је одушке кроз Народну Скупштину и одвраћала се од престола, па се упућивала одговорним органима. Мењали су се одговорни органи, а остајао је недодирнут владалац, и био би остао недодирнут *и преко* двадесет година, да породични раздор није дошао да се помеша са сливничким поразом, раздор, који његови саветници нису умели уклонити онако, као што је прва појава његова 1880 била уклоњена. За обе ове недаће носи највећи део одговорности Милутин Гарашанин, писац брошуре „Два Намесништва.“

VII

„Народ је непрестано протествовао противу устава, који је цинички допустио највећу слободу кретања горе; а владалац је баш у тој слободи црпао главну снагу, да њом све јаче притискује доле. Озго се притискивало, оздо се одупирало, и

између ових двокраких кљешта, које су живот народа стегле, није било ни мало места за какав трајан, озбиљан и правилан рад. Та је борба трајала пуних двадесет година без одмора. Владалац, кога је Устав од 1869 године на престолу затекао развијао се упоредо са њим, борио се за њега и свршио је с њим.»

Овим речма стара се Милутин Гарашанин да оправда самовољу своје седмогодишње владавине. Није се народ борио против Устава, као што он тврди, но против уставних злоупотреба, којима је он био највећи кривац. Ако он, наводећи, да је Устав од 1869 допустио највећу слободу кретања горе, нишани на *изванредну власт*, коју је тај **Устав** у *изванредним* приликама остављао владаоцу он заборавља навести, да за сва државна дела остају одговорни министри Народној Скупштини, као органи, који одговарају за сваку повреду Устава, и да је Скупштина свагда била у праву кад се састане, да оцени: је ли сила прилика била таква, да се за опште добро морао, ако и за време, зауставити правилан ток уставности.

Ако је Устав од 1869 и допуштао владаоцу изванредну власт, то је било *условно* и у *изванредним приликама*, докле је, *пре тога времена*, владао у земљи апсолутизам, који је владаоцу остављао руке одрешене, да се послужи изванредном влашћу *безусловно и у свима приликама*. Државни Савет, који је са владаоцем вршио законодавну власт, не може се сматрати као озбиљна контрола извршној власти, нити као сметња апсолутизму, по што су му чланови били и указни и покретни. То треба добро имати на уму, па да се праведно оцени велики напредак, који је учињен био и у овој најтугаљивијој тачци новога Устава. Ко не памти како су, пре њега, за сваку потребу под тренутним утисцима стварани нарочити закони? Ко не памти, како је 1864 нарочитим законом, за један дан,

створен био преки суд, који је судио судијама Великог Суда и послао их на робију у Карановац?

У осталом, и у Уставима великих културних монархија, у Уставу аустријском, па и у Уставу класичне Италије, налазе се и данас све оне одредбе, које садржи наш Устав од 1869, а због којих га писац брошуре сматра као извор злу и као неморалан. У овим великим државама и данас се обустављају слободе и проглашују опсадна стања са преким судовима, које може да поставља чак и један овлашћени војни командант. И нико те Уставе не сматра као извор злу, а још мање као неморалне.

По Уставу од 1869 влада је морала пред Н. Скупштином оправдати сваку измену уставних одредаба (чл. 56). Министарска одговорност била је фактички гарантована, а није била *«празна беспослица»*, као што тврди писац брошуре *„Два Намесништва“*.

По Уставу и закону о министарској одговорности у вези, министри су одговорни *за сва своја званична дела без изузетка*.

По члану 100 Устава они су одговорни Кнезу и Народној Скупштини *„за своја званична дела“*.

По члану 101 Устава министар се оптужује у Н. Скупштини: 1, кад учини издајство; 2, кад повреди Устав; 3, кад прими мито; и 4, кад оштети земљу из користољубља.

За ове кривице подиже тужбу Н. Скупштина, а суди „Државни суд“

Кад наступи ма који други случај, осим она четири у чл. 101 означена, онда те друге случајеве предвиђа чл. 100 Устава, а како се у тим случајима поступа, одговара чл. 1 закона о министарској одговорности, који гласи: «А у случају члана 100 Устава поступа се по пропису члана 103 *закона о пословном реду у Н. Скупштини»*.

У томе пак члану пословног реда прописује се: или 1, да се пређе на дневни ред; или 2, да се ствар преда влади

ради знања и оцене; или 3, да се преда дотичном одбору; или 4, да се препоручи призрењу владином или Кнежевом; или, најпосле, 5, да се, према садржају, *учини скупштински предлог.*

Према свему овоме јасно је, да министар ни у ком случају није стављен изван одговорности, нити да је одговорност министарска била „празна беспослица“.

Свака творевина људска носи на себи печат свога времена па и Устав од 1869. Припреман одмах после крваве катастрофе топчидерске, са свим је природно, да он није могао узети из руку власти оне ограде против анархичних и превратних елемената, које су се већ затекле. Све је извршено обазриво *а с резервом одговорности министарске.* У опште, време, кад је извршена уставна реформа, било је погодније за стегу и реакцију, но за слободоумне преображаје; кобни догађај топчидерски владао је претежно духовима и управљао свима покретима јавнога живота. Па кад је, и преко свега тога, јавни живот Србије положен на много шире основе, доказ је непобитан, да је уставну реформу налагала нека неодољива потреба земаљска.

Народ није могао протествовати против онога Устава, који је он драговољно прихватио на својој Великој Скупштини. Његово задовољство најбоље је изразио Одбор скупштински од 52 члана, препоручивши живим изразима Скупштини, да усвоји предлог владин о саставу законодавног тела, као што се види из његова извештаја, који се овако свршује: „Одбор, саслушавши свестрано разлоге владине дате му од г.г. министара присутних, нашао је једногласно, да овакав састав законодавног тела једино одговара нашим околностима, и по томе је једино кадар, да се њим постигне оно, што сваки свестан и родољубив Србин жели, а то је, да утврђењем поверења и љубави између владе и народа утврди престо, и тиме осигура безбедност и спокојство земље, и да ће овакав састав једино

моћи оценити све потребе и околности земље и према томе мудре и правичне законе издавати, те тако осигурати свакога Србина у свима добрима његовим, која као човек жели да има и ужива.

И за то ми, одборници, једногласно предлажемо, да се овај предлог усвоји.“

Још тада је писано, *„да је са свим природан био овакав једногласан одзив народа на предлог владин, који му је отворио врата да пуноважно суделује у решавању своје судбине. Скупштина Народна, која је до јуче имала, у народним пословима, само да изјављује жеље и тегобе народне, и за то се скупљала сваке треће године, сад се састаје сваке године са гласом, који решава. Она прави законе, које су до сада правили само једанаест наименованих чиновника; она има право иницијативе (и ако не формалне) и право интерпеловања; место тајних дотле седница саветских, излази сад сваки рад законодавни на видело пред народ; све се ради путем јавности, ове велике узде страсти и злоупотреба људских. Министри, којима је скупштина дотле подносила само своја скромна мишљења, сад су њој одговорни; пут је к њој отворен тражбинама и тужбама народним. То је заиста велики преображај, којим је нови дух провејао кроз целу Србију. Застој је пресечен; установама су отворена врата да и даље с нама упоредо расту и развијају се.“*

Устав од 1869 није ни онда нико сматрао за савршен, јер апсолутног савршенства уставног нигде и нема; оно је само односно, па за то и има у свету онолико разних устава, колико и народа; а онај је Устав најбољи, који је тако прилагођен духу и стању једнога народа, да са њим може најбоље развијати своје душевне и материјалне потребе.

Кад је Солон уредио Устав атински, питаше га његови земљаци, да ли он мисли, да је тај Устав «најбољи,“ а он им одговори, да је он за *Атињане најбољи.* И наш Устав од 1869, био

је онда за Србе најбољи, и ако је на себи носио карактер привремене творевине, која је имала да послужи као прелаз у владавину потпуно уставну, докле год није био злоупотребама толико прорешетан, да је тако био изгубио сваку моћ, да су се заиста и његови творци придружили оној струји, која је тражила, да се представничка система потпуније разради и обилатијим гарантијама подјемчи. *Устав од 1869 обориле су пре времена злоупотребе у примени.*

Вредно је напоменути, да је на Устав од 1869 г. бацао кривицу сваки онај, који се није осећао спокојан за своја дела из времена, докле је тај Устав био у животу. Он је некима био чак и извор сукоба између народа и владаоца. Ну те је разлоге створила потреба самоодбране, а чим та потреба није била на дневноме реду, одмах су се могли чути други, по каднто и против положени разлози. Тако сам писац брошуре „*Два Намесништва*,“ говори на збору у Пожаревцу, и то једва после месец дана, од кад је изрекао био, да је Устав од 1869 извор свему злу, да је **„од новога устава (1888) настало такво стање, какво под старим уставом није никад било.“** Па се онда пита Гарашанин: „Где је извор трзавицама?“ „Извор тај, одговара он, не стоји у Уставу. Извор стоји у људима. Устав не може учинити никакво зло. Под најгорим Уставом ако буду добри вршиоци закона, мора бити добра, а нека је и најбољи Устав, ако нема добрих извршилаца, добра нема, нити му се надајте. Трзавице дакле не леже у Уставу, већ у људима“.*)

После овако одсудне и јасне изјаве, која стоји у супротности са свим, што је М. Гарашанин у својој брошури говорио о Уставу од 1869, ми можемо само жалити, што видимо, да немамо посла са озбиљним човеком. И на кривоме путу озбиљан је човек себи доследан.

---

*) „Видело,“ број 16. 1893.

VIII.

Још при самом постању Устава од 1869 Намесништво, распуштајући уставотворну Скупштину, обратило је пажњу на погодбе, под којима се уставни живот успешно практикује, рекавши: „Не смемо заборавити, да уставне установе нису једини услов за народни напредак; не смемо заборавити, да оне иду упоредо са *наравима људским*, па се узајамно унапређују. Што је који народ тиши, што је који народ више ишао за хладним разумом, а мање за бујним страстима, то је сигурније успевао са уставним установама.“

Кад писац брошуре «Два Намесништва“ каже, «да решење велике уставне загонетке, која народ српски тако одавно мучи, не лежи у Уставу, него у људма» (стр. 67) он, очевидно, и сам дели мишљење, да уз Устав требују још и неке друге погодбе, да се може постићи задатак уставних установа. И онда никакав Устав, *сам по себи*, не може бити извор ни злу, ни добру народном, па то није могао бити ни Устав од 1869 год. Он није могао бити препрека никаквом напретку па ни унапређењу народне мисли. Историја има много примера, да су *уставне* државе исто тако могле напредовати на путу свога националног развитка, као и државе *апсолутне*. Из новијега времена поменућемо Сардинију, којој уставност није сметала, да нарасте до велике државе талијанске. Вилхелм I претворио је уставну краљевину Пруску у силну царевину Немачку. Можемо и саму Србију узети као пример. Ни њој уставност није сметала да води два рата, да дође до проширења својих граница, до своје независности, и да ослободи један знатан део своје подјармљене браће српске. Много значе установе, а често још више значе људи. Писац брошуре „Два Намесништва» само се претвара, кад стаје на браник уставности и парламентарности. Нећемо га подсећати на његову прошлост, која није била ни уставна ни парламентарна; остављајући га у оквиру његових разлога, ми видимо, где се у целој бро-

шури његовој провлачи, као црвени конац, тежња, која иде у прилог апсолутизму; за њим управо жали он кад јадикује, што је 1869 засновала уставност, а под изговором, да је она одвратила пажњу народну од планова за његову народну будућност. Далеко од тога, време првога Намесништва било је време најобилатије спреме и организације на томе пољу. Из тога времена потиче највећи део оних убојних средстава, којима су се могла водити (1876 — 1878) два велика народна рата за ослобођење и независност.

Писац се налази у правоме лавиринту забуна, контрадикција и недоследности, кад расправља питање о одношају, у коме стоји уставност према народној мисли. По њему, час је уставност убила народну мисао, час опет доказује, да се са новим Уставом *„стало на тачку, на коју је још много раније ваљало стати, те да се до излаза дође“* (стр. 63.) Гомила речи и фраза, која њему стоји на расположењу, покрива празнину његових мисли. По што је на једном листу тврдио једно, одмах на другом износи нам нешто са свим супротно. Је ли уставност сметња за остварење народне мисли или није? То је питање, на које он није нигде дао чиста и одређена одговора. Ако није сметња, како је онда Устав од 1869 год. могао бити штетан у томе погледу, нарочито кад он нигде не губи из очију гарантије потребне за учвршћење монархијске власти? Ако ли је пак уставност препрека за народни задатак, за што се онда аукто онако одушевљава за њу, налазећи у њој једини излаз? У свима овим питањима требало је да аукто најпре сам са собом дође на чисто, па тек онда да покуша изаћи на предикаоницу, са које ће друге да учи.

Милутин Гарашанин брани, управо тему, да уставност смета развитку народне мисли. Међу тим дошав 1880 на владу, он и његови другови покренули су уставну реформу, па кад су 1883, при избору народних посланика, остали у

мањини, они су своју оставку мотивисали тиме, што се народ није одазвао предлогу, који су они на влади учинили били; да се Устав од 1869 новим замени. Јасно је, да он није себи доследан ни као политички радник, ни као политички писац. А људи недоследни немају никаква права да покушавају друге учити као људи несређени и неубеђени.

„Ако кога буни данашња пометеност у животу народном, нека и не тражи разлога у уставним наређењима, него **у начинима**, како су та наређења у народу оживотворена.“ (стр. 68). Ми смо захвални писцу на овој исповести, којој он, без сваке сумње, није сав значај ни разумео. Ако ова исповест вреди за данашњи Устав, за што да она не вреди и за јучерашњи? Сигурно не вреди за то, што је он практиковао јучерашњи Устав, а данашњи још није ту срећу доживео, да га врши писац брошуре „Два Намесништва.“ Али нас је он и нехотице подсетио на дужност, да погледамо узгред и на оне „*начине*,“ којима је он примењивао Устав од 1869 год.

Познато је, да од 1869 па до 1880 год. није било никакве „пометености“ у народу. Уставни живот текао је мирно у потпуној хармонији између Круне и народа са изузетком 1874 и 1875 год. Владе су остајале на своме месту докле су год имале за себе скупштинску већину, а кад су, и поред све већине, одступале, као што је био случај 1873 под јесен, опозиција је онда вршила свој задатак савесно и лојално. 1874 и 1875 били су на влади стари и млади консервативци, данашњи напредњаци. Њихово време било је обележено неком трзавицом, која се први пут, за времена Устава од 1869, појавила отуда, што су они Круну увели у изборну борбу. Од завршетка 1875 па све до краја 1880 докле су либерали били на влади, Круна је стајала на својој висини; и ма да су ове године биле већином испуњене ратним догађајима, „пометеност“ у народу није се нигде на пољу уставном опа-

жала. Она почиње излазити на видело тек с крајем 1880. кад на владу дођоше напредњаци.

И дотле се знало за политичке партије, без којих Србија није никада ни била. Оне су имале своје вође и своја средишта; народ је пратио рад сваке владе, па јој, по мери своје оцене, указивао или одрицао своје поверење. Али с крајем 1880 почеше се развијати партијске заставе. По плодним долинама Србије, по њеним височима и планинама, стадоше се разапињати партијски шатори; отворише се тевтери маси народа, да се уписује у партије, и народ се подели у непријатељске таборе. Ако, по несрећи, уставни живот и не може да буде без партија; ако без њих и нема уставних држава, у Србији се указа призор, који не видимо ни у којој другој уставној држави. Маса народа наведе се на клизави пут, да залаже у напред своју савест и своју памет људма неопробаним, делима непознатим. Влада навезе Круну на бурно море изборне агитације, те, у очима неука света, пренесе на њу одговорност за своје неуспехе и своје недаће. А кад „пометеност у животу народа“ постаде општа, онда се прибеже изигравању Устава. Кардинално начело представничке системе *да већина одлучује*, би претворено у начело мањине; гласови бирачки, при избору народних посланика, почеше се бројити наопачке: заснова се система „*двогласачка*“. И кад, и преко свега тога, на општим изборима народних посланика, влада напредњачка остаје у мањини, она и даље остаје на крми. Настају буне после већ појављеног атентата у цркви, и „*пометеност*“ постаје толика, да се из ње тражило „излаза“ једним вратоломним, зло смишљеним, а још горе вођеним ратом, који је убио углед Србији на Балканском полуострву, помрачио онај сјај, који јој је прибавила мудра и патриотска политика кнеза Михаила, који су јој одржали ресултати стечени у ратовима за ослобођење и независност

У место политичке заједнице, која би се могла створити, ма у коме облику, са суседним братским ново ослобођеним народом бугарским, Гарашанин ствара Србији у непосредном

суседству супарника, који дише осветом; *Србија мора да подноси огромне жртве, спремајући се за одбрану од своје суседне браће*, сада својих увређених супарника. Опште стање земље сваким се даном заплеће и погоршава, и један владалац који је од 1868 па до 1880 лепо живео са својим народом, долази у овој општој „пометености“ створеној за седам година Гарашанинове владавине, до очајне одлуке да остави престо својих славних предака.

Ето, то је биланс оних «*начина*“ којима је изводио уставност Милутин Гарашанин, ауктор памфлета „Два Намесништва“.

Заиста, ауктор има право кад много полаже на „*начине*,“ којима се уставност изводи. Они су у периоду његове владавине били моћни чиниоци; они су били пресудни, кад су изопачили основна начела уставна, кад су кардинално начело већине претворили у начело мањине, кад су масу народа уписали у међусобне непријатељске таборе, кад су владаоца увели у изборну борбу, кад су створили толику «пометеност“ у свима одношајима државним, да су јој тражили одушке изван граница земаљских у вратоломним ратним покушајима. Какво чудо онда, што је Устав од 1869 изгубио своју заштитну моћ, какво чудо, што је ослабила она велика гарантија, која је лебдила пред очима уставотворцима од 1869: *да министри одговарају*; *они да се мењају*, *а владаоци да остају стални, неодговорни и непокретни!* Какво чудо, што је оставио престо Краљ један, који је служен и руковођен «*начинима*“ без памети и без савести! Какво чудо, што је пао један Устав, који је био сав погажен, сав оскрнављен, сав изрешетан, да се више није знало, шта од њега стоји, а шта не стоји!

ПРИЛОЗИ

I.

Стање јавне наставе

У Краљевини Србији

од 1868 до 1872 године.

	На крају школске године					У 1872 год. било је више него у 1868
	1868	1869	1870	1871	1872	
Средње школе: *)						
Број школа	12	14	17	18	21	9
Број наставника . . .	91	106	106	128	151	60
Бр. ученика и ученица	1245	1673	2029	2206	2440	1095
Основне школе:						
Мушке	343	380	402	437	448	105
Женске	35	38	39	47	49	14
Свега	378	418	441	484	497	119
Број учитеља	417	454	487	531	540	123
Број учитељица . .	53	60	63	74	81	28
Свега	470	514	550	605	621	151
Ђаци у осн. школама:						
Број ученика	15259	16030	17277	18654	18264	3005
Број ученица . . .	2048	2000	2165	2464	2609	561
Свега	17307	18030	19442	21118	20873	3566

*) У средње школе узета је и Богословија, Учитељска школа и Виша женска школа.

II.

Упоредни преглед

државних прихода и расхода за 1868, 1869, 1870, 1871 и 1872 рачунску годину.

Број	Године	Предвиђено буџетом		Стварно примљено		Стварно издато		Мање издато но што је примљено		Више издато
		Динара	пара	динара	пара	Динара	пара	Динара	пара	
1	1868	12,158.059	—	15,794.557	17	14,843.190	94	951.366	23	—
2	1869	12,459.916	—	14,683.327	38	12,565.628	22	2,117.699	16	—
3	1870	13,970.885	—	14,343.933	01	12,987.810	91	1.356.122	10	—
4	1871	14.658.452	09	13,813.236	03	13,197.023	41	616 212	62	—
5	1872	14,920 240	—	14,591.193	—	13,922.337	51	668.855	49	—
		Свега :	—	73.226.246	59	67,515.990	99	5,710 255	60	—

У 1871 години било је ванредних расхода, и то:

1) за штету при откупу старог аустр. бакарног новца 160.208·28
2) за преправку пушака и набавку фишека . . . . 710.648·00

Свега . . 870.856.28

и кад се овај ванредни расход одбије од буџетских уштеда,
онда излази, да је у току поменутих буџетских година фактички уштеђено 4,839.399·32

